ALALIYALI BOLALAR NUTQINING O`ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Oripova Zilola
Defektolog-magistrant

Anotatsiya:

Ushbu maqolada nutq paydo bo`lishida eshituv analizatorining shakllanish darajasi, fonetik-fonematik idrok xususiyatlari, uning sekinlashuvi, og`ir holatlarda - bola atrofdagilar nutqini tushunmasligi, uni shovqindan farqlay olmasligi hamda bularni samarali korreksiya qilish haqida so‘z boradi.

Kalit so’zlar: alaliya, sensor alaliya, grammatik konstruksiyalar,eshituv idrokining sekinlashuvi, nutq tovushlari, aksentli bo`g`in strukturasi, rolli o`yinlar, kontaminatsiya, nutq-harakat, nutq-eshituv analizatorlari.impulsive harakat, korreksiya, nutqni tushunish, fonetik-fonematik buzilishlar, bog`langan nutq.

Ключевые слова: алалия, сенсорная алалия, грамматические конструкции, замедленное слуховое восприятие, речевые звуки, слоговая структура со свойственной ей акцентуацией, сюжетно-ролевые игры, контаминация, речедвигательный и речеслуховой анализаторы, импульсивные движения, коррекция, понимание речи, фонетико-фонематические нарушения, связная речь

Keywords: alalia, sensory alalia, grammatical structures, delayed auditory perception, speech sounds, syllabic structure with its characteristic accentuation, role-playing games, contamination, speech-motor and speech-auditory analyzers, impulsive movements, correction, speech comprehension, phonetic-phonemic impairments, coherent speech

Alaliyali bolalar nutqining o‘ziga xos xususiyatlari

Alaliyali bolalar nutqini o‘stirish bo‘yicha korreksion ish masalalari respublikamizda ilmiy-nazariy jihatdan yetarli darajada yoritilmaganligi bois mazkur toifa bolalari lug‘atining xususiyatlari va uni shakllantirish, rivojlantirish masalalari dolzarb bo‘lib qolmoqda. Shuning uchun alaliyali bolalar nutqini o‘stirish bo‘yicha korreksion ish samarali usullarini tadqiq qilishni zarur, dolzarb masala deb bildik. Mazkur muammo dolzarb bo‘lib, aynan shu boisdan ham bu muammoni hal etish shu kunning muhim pedagogik muammosi bo‘libgina qolmay, balki, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy muammo hamdir.

Nutq - eshituv analizatorining shakllanmaganligi darajasi nutq xarakat analizatori singari turlicha bo‘ladi. Og‘ir ko‘rinishlarda bola atrofidagilar nutqini tushunmaydi, uni ma’no kasb

etmaydigan shovqin deb xisoblaydi, xatto o‘z ismiga xam javob reaksiyasini bermaydi, nutq tovushlari va nutqiy bo‘lmagan shovqinlarni farqlamaydi, barcha nutqiy va nutqiy bo‘lmagan qo‘zg‘atuvchilarga befarq.Ayrim xollarda esa bola ayrim kundalik turmushda ishlatiladigan so‘zlarni tushunadi. Bola o‘ziga qaratilgan nutqini qabul qilib, noto‘g‘ri javob beradi.Talab qilingan oddiy vazifani nisbatan oson bajaruvchi bolalar uchraydi, biroq bunda aniq vaziyatdan tashqarida so‘z ko‘rsatmasini tushunmaydilar, ya’ni iboraning umumiy mazmuni aloxida so‘zlardan oson idrok qilinadi. Bola asta-sekin tovushlarga quloq tuta boshlaydi, biroq uning diqqati uzoq vaqtgacha turg‘un bo‘lmagan va toliqqan xolicha qoladi. Fonematik idrok sekinlashgancha rivojlanadi va uzoq vaqtga shakllanmaganicha qoladi.Alaliya nutq nuqsoniga ega bolalar uchun vaziyat katta rol o‘ynaydi. Bolalar ko‘pincha aytilgan so‘zlarni ma’lum kontekstda tushunadilar. So‘zlarni tartibi va shaklini o‘zgartirishda so‘z mazmuni tushunishga qiynaladilar, grammatik konstruksiyalar mazmunini idrok etmaydilar.Ayrimlar bayon qilish tempining o‘zgarishidan nutqni tushunmaydilar, so‘zlarni bir turdagi aksentli-bo‘g‘in strukturasi bilan adashtiradilar, eshitilishi jixatidan yaqin so‘zlarni birday idrok qiladilar. Goxida bolalar o‘zlariga qaratilgan nutqni takrorlashni iltimos qiladilar va faqat bir necha marotaba takrorlanganlarni tushunadilar, chunki bir martalik ta’sir idrok uchun yetarli bo‘lmaydi. Eshituv ta’sirlovchisi yordamida idrok jarayoni yaxshilanadi.Diqqatni qaratish qayta tiklash va taqsimlashda qiyinchiliklar kuzatiladi. Bola tovushni, o‘ziga qaratilgan nutqni tez idrok eta olmaydi[12]. Eshituv idrokining sekinlashgani xam o‘ziga xos manzara kasb etadi.Biron narsani tushunmaganda agar aynan bir narsa bir necha marotaba o‘zgarmagan ko‘rinishda takrorlansa yoki boshqa so‘zlar bilan qayta xikoya qilib berilsa bola tushunib olishi mumkin. Goxida tanish so‘zlarni xam tanish qiyinlashadi[3]. Faqat o‘zlari gapira oladiganlarini tushunuvchi bolalar uchraydi va ular faqat shunday gapirib berganlaridan so‘ng tushunadilar. Idrok qilish vaqtida takrorlab gapirish tushunishni yaxshilanishiga olib keladi, chunki ko‘rinishidan u shaxsiy talaffuzining kinesteziyalari bilan mustaxkamlanadi. Ko‘pincha bolalar gapiruvchining yuziga qaraydilar. Bu xolda tushunish, ko‘ruv analizatori tomonidan eshituv ta’surotining mustaxkamlanishi xisobiga yaxshilanadi-yuzdan o‘qish, idrokka ko‘ruv ta’sirlovchilarini qo‘shish akustik taassurotlarni kuchaytiradi.Alaliya nutq nuqsoniga ega bolalarni rivojlanishini barcha bosqichlarida eshituv diqqati va idrokini turg‘un emasligi kuzatiladi: diqqatni jalb qilish va jamlash, taqsimlash va turg‘unligida qiyinchiliklar, diqqatning bo‘linishi tez chalg‘ishi kuzatiladi.Goxida bola faqat bir insonni tushunadi-ona, o‘qituvchi va aynan shu narsani kimdir begona gapirsa tushunmaydi. Bunda tovushlari

[1] Ayupova M.Yu. Logopediya. O‘zbekiston Faylasuflar Milliy Jamiyati nashriyoti -Toshkent:
[2] .
[3] Жукова Н.С., Мастюкова Е.М., Филичёва Т.Б. Преодоление общего недоразвития речи у дошколников. – М., 2023.-43.с

bo‘lgan reaksiya jaranglanish balandligiga bog‘liq bo‘lmaydi.V.K. Orfinskaya, N.N. Traugott shulardan bayon etilishicha sensor alaliyada fonemalarni farqlash, fonematik taxlil va so‘z tarkibining morfolik taxlilida qiyinchiliklar kuzatiladi va aynan shu xol nuqsonning o‘ziga xosligin kasb etadi. V.K. Orfinskaya (1963), N.I. Jankin (1912) nutqni idrok etish saqlangan xolda, uni tushunishning buzilishi, -semantik alaliyani ajratib ko‘rsatadi.A.R. Luriya nutq tovushlarini eshitishdagi kamchiliklar va so‘zlarni noto‘g‘ri eshitish xolatlarini, shuningdek murakkab nutqiy strukturalarni tushunishning buzilishini chegaralaydi. Bunday xollarda eshituv reaksiyalarining o‘ziga xosligi shundaki, bola tovushni eshitsa xam uni farqlamaydi, unda so‘zlarning predmetli nisbati shakllanmaydi[4]. Bola so‘z va ko‘rsatmalar ma’nosini tushunmaydi. So‘zning tovush va mazmun birligi yo‘qligi bilan bog‘liq fonematik idrok buzilishi kuzatiladi. Nutqning mazmun tomonini tushunmaslik aniqlanadi.S.S. Mnuxin bolalardagi sensor-afatik (afazik) kamchiliklarning turli ko‘rinishlarini nomlaydi: sensor afaziya (alaliya va afaziyani chegaralamay), akustik agnoziya (jaranglanishni manbadan uzilishi, jaranglash manbasini tanimaslik), akustik ko‘rsatma va akustik agnoziya buzilishining uyg‘unlashuvi. Buzilish xarakteriga bog‘liq bo‘lmagan bunday xollarda u yoki bu darajada tushunishning buzilishi kuzatiladi.V.K. Orfinskaya sensor buzilishlarning turli variantlarini ajratadi. Ko‘pincha aloxida tovushlar yoki tovushlar qatorining differensatsiyasi buzilishi, tovushlar va ular birikmalarining ma’lum darajadagi differensatsiya imkoniyatida, so‘zda tovushlar ketma-ketligini idrok qilishning buzilishi uchrashini ta’kidlaydi.Bola tomonidan eshitiluvchi so‘z nutqiy ta’sirlovchilar sifatida nutqeshituv va nutq-kinestetik analizatorlarda biron-bir birinchi signal tizimining ta’sirlovchisi bilan sistemali mos tushadi, u xolda keyingilari ular bilan tutashib shartli reflektor aloqalarini xosil qiladi. Birinchi signal tizimi ta’sirlovchilar nutqiy belgilar axamiyatiga ega bo‘ladi, ular bilan almashtiriladi. Bu N.I. Krasnogorskiy ishlarida ko‘rsatib o‘tilgan. Tadqiqotchilarning kuzatishicha, normal rivojlanuvchi bolada mazmun aloqasi 3-5 marotaba duch kelishdan so‘ng o‘rnatiladi. Sensor kamchilikka ega bolalarda bu aloqa juda sekinlik bilan o‘rnatiladi: ma’noli shartli reflektor reaksiyasi o‘rtacha 20-25 to‘qnashuvdan so‘ng paydo bo‘ladi.Alaliya nutq nuqsoniga ega bolalarda, tushunishning yo‘qligida shaxsiy nutq xam qo‘pol buziladi yoki og‘ir bo‘ladi. Og‘ir xollarda nutqsiz tushunmaydigan bolalarda xarakatli notinchliklar, xulqning yaqqol ifodalangan qiyinchiliklari kuzatiladi: bola o‘ynaydi, baqiradi, sakraydi, taqillatadi, faoliyatda tartibsiz. Biroq goxida bunday bolalar muloyim, uyatchan, qaysidir darajada o‘z kamchiligini anglovchi bo‘lib qoladilar. Alaliya nutq nuqsoniga ega bolalarda nutqni tushunmaslik natijasida o‘z nutqlarida xam qo‘pol buzilishlar kuzatiladi.Bolalar muloqot jarayonida

[4] Муминова Л.Р. Теоритические основы коррекционно-педагогической работы по преодолению речевого недоразвития у детей дошколного возраста. Автореф. дисс. док. пед. наук. – Т., 1992.-23.с

mimika, imo-ishoralardan foydalaniladilar. Tinchlik bolalarni tinchlantiradi, baland ovozlar, baqiriqlar bolalarni asabiylashtiradi. Bolalarga qaratilgan so‘zlarni ma’nolarini tushunmasalarda, oxangning o‘zgarishini farqlaydilar.O‘yinni modulyatsiyalashgan chug‘urlash bilan olib boradilar. Chug‘urlash asta-sekin faol lug‘atga o‘sib boradi, biroq so‘zlar tovush va struktura munosabatlarida buzib talaffuz qilinadi, so‘z ma’nosini tushunish qiyinlashadi. Asta-sekin bola atrofidagi tovushlarni tinglashga ayrimlarini fikrlashga, ularni atrofdagi xayotning ma’no xodisalariga ajratishga o‘rganib boradi. Sensor kamchilikka ega bolada nutqiy muhitga reaksiya sifatida vaziyat bilan bevosita bog‘liq bo‘lmagan, uning nutqiy faolligi haqida guvoxlik beruvchi uzuq-yuluq so‘zlar, hissiy xitoblar paydo bo‘ladi. So‘ng rivojlanish jarayonida asta-sekin vaziyatli, birmuncha turg‘un tushunchalar, aloxida so‘zlarni qo‘llash va oddiy so‘z birikmalarini qo‘llash paydo bo‘ladi. Faol lug‘atidagi so‘zlar passiv lug‘atiga nisbatan ko‘proq. So‘zning tovush va bo‘g‘in strukturasining buzilishida ko‘p sonli izlanishlar kuzatiladi, bola o‘z nutqiga ishonch xosil qilmaydi, adekvat kinesteziyalarni izlaydi. Tovushlarni diffuz differensirlashmagan idrok qilish, differensirlanmagan takror gapirishga olib keladi. Bolada asta-sekin xatolarni anglash yuzaga keladi: “Yo‘q, men noto‘g‘ri gapirdim”.

Goxida bolaga ma’lum barcha so‘zlarni bog‘liqsiz gapirish kuzatiladi-o‘ziga xos logorreya, eshitilgan yoki talaffuz qilingan so‘z va so‘z birikmalari perseveratsiyasi kuzatiladi; ayni vaqtda idrok qilingan yoki ilgari idrok qilingan so‘zlar takrorlanadi-exolaliya. Bola ma’nosiga tushunmay so‘z va so‘z birikmalarini aks-sadodek takrorlaydi. Exolalik talaffuzlar ma’nosiz bo‘ladi va mustaxkamlanmaydi.So‘zlarda, urg‘u berishda ko‘p xatolar, so‘zlardan sirg‘anish, turli xil tovush almashtirishlar, so‘z tuzilishini buzish kuzatiladi. Ko‘p hollarda buzilish va almashtirishlar mustahkam xarakterga ega emas, har bir yangi gapda bola yangi buzilish variantiga yo‘l qo‘yadi. So‘z ekvivalentlari (tovush komplekslari) har doim ham predmetlar bilan mos tushmaydi. Ekspressiv nutqdagi buzilishlar o‘z nutqi va atrofdagilar nutqini idrok qilishning yetishmasligi bilan shartlanadi[5]. Alaliya nutq nuqsoniga ega bolalar oson, bir tekis, zo‘riqmay gapiradilar, fikrni aniq ifodalash uchun so‘z tanlashda, gap tuzishda o‘ylanib o‘tirmaydilar, yo‘l qo‘ygan xatolarini sezmaydilar. Nutqlari o‘zlari tomonidan nazorat qilinmaydi, gapirilayotgan gapning noto‘g‘riligi kuzatiladi, vaziyatga bog‘liq bo‘lmagan, ma’nosiz so‘z va iboralar aytiladi. Nutqning fragmentarligi kuzatiladi, biroq bu bolaning motor qiyinchiliklari bilan bog‘liq emas, balki idrokning kichik hajmliligi bayon qilishning to‘g‘ri variantlarini izlashdagi qiyinchiliklarga bog‘liq. Bola hikoyasi mazmunan aniq emas

[5] Муминова Л.Р. Теоритические основы коррекционно-педагогической работы по преодолению речевого недоразвития у детей дошколного возраста. Автореф. дисс. док. пед. наук. – Т., 1992.-23.с

va shakli bo‘yicha noto‘g‘ridir[6]. Uning nima haqida bunchalik kuyib, berilib gapirayotganini, ko‘pincha tushunish qiyin bo‘ladi. Gapirib berish taxminiyligi bilan xarakterlanadi, parafaziylar (almashtirish), eliziy (so‘z qismlari, tovushlarni tushirib qoldirish), perseveratsiyalar, kontaminatsiyalar (bir so‘zning qismi boshqa so‘zning qismi bilan birikadi) mo‘lligi kuzatiladi. Sensor alaliya bolalar nutqi yaxlit holda o‘z nutqiga nisbatan nazorat yo‘q bo‘lganda va atrofdagilar nutqiga nisbatan diqqatning pasaygani manzarasida nutqiy faollikning ortishi bilan ta’riflanadi. Sensor alaliyada nutqning qo‘pol buzilishida bola o‘z nutqidan muomala vositasi sifatida foydalana olmaydi. Alaliya nutq nuqsoniga ega bolalarda tushunish va o‘z nutqining buzilishi darajasiga bog‘liq bo‘lmagan shaxsiyat buzilishlari uchraydi: xulqning turli xildagi qiyinchiliklari, hissiy-irodaviy soha xususiyatlari, aqliy rivojlanishning ikkilamchi pasayishi. Nutq boshqaruvi va bunday bola faoliyati va xulqini o‘z-o‘zidan boshqaruvchisi hisoblanmaydi. So‘zning ahamiyati, talaffuzning turg‘un emasligi shunga olib keladiki, bolalar so‘z ko‘rsatmasi bo‘yicha ishonchsiz harakat qiladilar, bir-biriga qaraydilar, tushunmaganlarida yordam va tayanch qidiradilar. Vazifalarni bajarishda va kundalik muloqotda bolalar leksik ma’noda mo‘ljal oladilar va grammatikani e’tiborga olmaydilar. Rolli o‘yinlarni tashkil qilishda ularning imkoniyatlari chegaralangandir, ko‘pincha u differensirlashmagan tovushlar kompleksini bog‘liqsiz gapirish va noto‘g‘ri qo‘llaniluvchi so‘z va so‘z birikmalarini aloqasiz gapirib berish bilan birga kuzatiladi. Bolalarga biron bir mavzu hikoya qilib berilganda yoki o‘qib berilganda uzoq vaqtgacha tinglay olmaydilar. Eshitganlarini mazmunini tushunmasliklari natijasida bolalarda qiziqish yo‘qoladi va bayonni eshitmay qo‘yadilar. Yangi so‘zlar bola tomonidan sekin o‘zlashtiriladi. Nutqga tanqidchan emas, xulqi tartibsiz, impulsiv harakat qiladi. Sensor alaliya sof holda kam uchraydi. Amaliyotda ko‘proq ma’lum nutqiy nuqson tarkibida, ikkilamchi nuqson sensorakustik nutq rivojlanmagan bolalar kuzatiladi. Masalan, dislaliya,rinolaliya va dizartriyada tovushlar talaffuzidagi buzilishlar birlamchi nuqson bo‘lib, birlamchi nuqson natijasida ekspressiv nutqda nutqni tushunish cheklanmaganligi, akustik diqqat, idrokning pasayganligi kuzatiladi[7].Bu ish bilan bog‘liq: motor nutqiy differensatsiyalar kerakli darajada normal yuzaga kelishiga to‘sqinlik qiladi. I.P. Pavlov fikricha, bular ikkinchi signal tizimining (nutqning) bazal komponenti hisoblanadi, chunki ular barcha anglanmagan harakatlarni anglanganlar hisobiga o‘tkazishni ta’minlaydi. Bu dinamik artikulyatsion stereotipni ishlanishiga, to‘g‘ri nutq malakasini ishlanishiga olib keladi. Motor alaliyada nutq yetishmasligi ikkilamchi xarakterga ega tushunishning pasayishiga olib keladi va shuning

[6] Жукова Н.С., Мастюкова Е.М., Филичёва Т.Б. Преодоление общего недоразвития речи у дошколников. – М., 2023.
[7] Жукова Н.С., Мастюкова Е.М., Филичёва Т.Б. Преодоление общего недоразвития речи у дошколников. – М., 2023.

uchun ko‘p hollarda alaliyaning sof shakli uchramaydi, balki aralash – motor alaliya sensor komponent bilan yoki sensomotor alaliya uchraydi[8]. Tushunishning pasayishi turli nutqiy buzilishlar strukturasida ikkilamchi ko‘rinish bo‘lishi mumkin. Sensor alaliya va sensor afaziyada birlamchi sensor yetishmovchilik kuzatiladi, xususan nutq-xarakat va nutq-eshituv analizatorlari faoliyatini deyarli chegaralash mumkin emas, shuning uchun buzilishning sof shakllari o‘rniga kombinatsiyalashgan holatlar uchraydi. Bola nutqiy va nutqiy bo‘lmagan faoliyati holati ustidan sinchiklab o‘tkazilgan kuzatishlar va maxsus chuqurlashtirilgan tekshiruvlar nuqson tabiati va xarakterini aniqlashga, nuqson tuzilishida yetakchi kamchilikni aniqlashga (sensor yoki motor sohaning) va korreksion-tarbiyaviy ta’sirning to‘g‘ri yo‘llarini belgilashga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, alaliyada bosh miyaning ayrim po‘stloq sohalarida nerv tolalarini shakllanishining orqada qolishi kuzatiladi. Asab tolalari yetishmagan bosqichda, ya’ni neyroblast o‘z rivojlanishini to‘xtatadi. Bosh miyaning bunday shakllanmaganligi tug‘ma yoki bolada nutq shakllangunga qadar yuzaga kelishi mumkin. Alaliya nutqning sistemali shakllanmaganligi bo‘lib, nutqning barcha tarkibiy qismlarining fonetik – fonematik, leksik – grammatik tomonida buzilishlari kuzatiladi. Alalik bolalar nutqini rivojlantirish uchun logopedik ish tizimi ishlab chiqish muhim shartlardandir. Alalik bolalar nutqini rivojlantirish tevarak-atrof bilan tanishtirish asosida olib borilsa, yaxshi natijalarga erishish mumkin. Xozirgi kunda alalik bolalar bilan aniq tashkil etilgan logopedik ish tizimi ishlab chiqilmaganligi mavzuning dolzarbligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ayupova M.Y. Korreksion ishlar metodikasi ma’ruza matni. T.: 2001.

2. Ayupova M.Y. LogopediY. - T.: O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti, 2007.

3. Axunjanova S. A. O podgotovke detey k shkolnomu obucheniY. - T.: Ijodkor, 1995.

4. Axmedova Z., Ayupova M., Xamidova M. Logopedik o‘yin. T.: 2013.

5. Логопедия (под. ред. Проф. Л. С. Волковой) - М., 2003.

6. Соботович Е. Ф. Формирование правильной речи у детей с моторной алалией . - Киев, 1981

7. Лалаева Р. И. Логопедическая работа в коррекционных классах Изд - во Владос - М.,

[8] Муминова Л.Р. Теоритические основы коррекционно-педагогической работы по преодолению речевого недоразвития у детей дошколного возраста. Автореф. дисс. док. пед. наук. – Т., 1992.-23.с